

פרק אחד-עשר

עידן התהפוכות

מסורת המסתורין שהקיפה בעבר את העולם כולו התרכזה בעידן החדש במימד האנושי. תופעה זו אינה פרי הבשלה הדרגתית של השקפת-עולם לא-מוגמרת. ההתרכזות באדם היא לכל היותר ניסיון לשמור על ערכי-היסוד של תנופת התירבות המקורית בעולם שהשתנה. ניסיון זה התרחש בתרבויות רבות וקיבל צורות שונות ומגוונות, אך הניצנים הראשונים לתופעה זו ראו אור בכנען, כלומר במוקד המקורי של תנופת התירבות. ושוב, מה שהתרחש בכנען השפיע על העולם כולו, הן על-ידי תנופה חדשה של תירבות הן באמצעות הופעת המונותיאזם.

ישראל כתנופה חדשה

בתחילת האלף השני לפני הספירה מתוארת ארץ כנען בסיפור סאנהת המצרי במלים הבאות:

ארץ ברוכה, זו הקרויה יאא, תאנים היו בה וגפנים. רב היה יינה ממים, שופעת דבש ורבת שמן. על עציה פירות ממינים שונים. היו בה שעורה וחטיטה ואין ספור בקר ממינים שונים.¹

ואולם מאבקי-כוח בין ממלכות מצרים, מסופוטמיה וחת שבאנאטוליה הפכו במהרה את השטח שביניהן, כלומר כנען, לשדה-קרב של ממש. פולשים שונים חדרו לכנען ובהם האמורים, החורים, החתים והמיתנים.² גלי הפולשים התפשטו מכנען עד מצרים והחזיקו שם בשלטון זמן ממושך (תקופת החיקסוס).

לאחר הדיפת החיקסוס דאגו מנהיגי הממלכה המתחדשת של מצרים להפוך את ארץ כנען לאזור-חיץ שימנע פלישה מן המזרח והצפון. אך בהעדר כוח צבאי גדול, הסתפקו מלכי מצרים בהפיכת המלכים המקומיים, "מלכי כנען" (כלומר פולשים בעיקר מן הגל האחרון, המיתנים), לבני

¹ מצוטט על-ידי עירית ציפר, והכנעני אז בארץ, עמ' 13.
² Giles, 1995

חסותם.³ בתקופה זו הידלדלה מאוד אוכלוסיית כנען. כפרים ננטשו והערים הכנעניות הצטמצמו בהדרגה ונעשו ערי-מצודה המורכבות בעיקר מארמון המושל, יחידה צבאית, מקדש ובעלי-מלאכה. כמה ערי-נמל שמרו על עצמאות יחסית, אך נשארו בנות-חסות של המצרים (מאשקלון עד גֶבֶל) או של החתים (אוגרית). כנען הפסיקה להיות ארץ הברכה כפי שתיאר אותה סאנהת כמה מאות שנים לפני כן.

הכנענים לא נכנעו. הארכיון בתל אל-עמרנה במצרים עשיר במכתבים בין מלך מצרים ובני חסותו השוכנים בכנען. המכתבים מגלים כי "מלכי כנען" מותקפים על-ידי אויבים חמקנים, החֶבֶירו. האופן שבו הם נלחמים מזכיר את מעשי הגבורה של הרקלס ושמשון: במקום להילחם בשדה-קרוב מוסכם הם מפתיעים את אויביהם, והם ונלחמים כמעט בלי נשק.⁴

שיטה זו הניבה פירות. במאה ה-13 לפנה"ס פחתה המעורבות המצרית בכנען. בו-זמנית התפוררה ממלכת החתים באַנאַטוליה (כתוצאה מהצפתה בגלי פולשים מן הצפון). בנסיבות אלה נוצר "חלון הזדמנויות" שבו יכלו הכנענים לחולל מהפכיכות פוליטיות. תוך זמן קצר נוצרו במאה ה-13 שתי בריתות פניקיות (ברית צפון וברית דרום), ברית בני עמון, ברית בני מואב, ברית שבטי ישראל, וברית מדין (יהודה-אדום-שמעון-עמלק ובני קדם). צורת ההתחדשות וזה בכל ארץ כנען: בכל המקרים מתארת הארכיאולוגיה תנופה חדשה של התיישבות כפרית וחידוש התשתית החקלאית (טראסות, בורות ובארות).

אך בניגוד למסופר בספר יהושע, הארכיאולוגיה לא גילתה שום סימן של כיבוש כנען על-ידי גורם חדש.⁵ מדובר בתהפוכה פנימית שכלל הנראה משקפת שינוי בהשקפת-העולם, שכן חזרת הריבונות הפוליטית מלווה, בכל כנען,⁶ בנסיגת פולחן האלים הרשמיים עד כדי העדר מקדשים ביישובים החדשים. אין גם כל סימן לריבוד חברתי, או לריכוז השלטון, כלומר לחזרה לצורת הארגון הרשותנית המסורתית. מספר פרטים מעידים על רצון של ממש לחדש את המסורות העתיקות. כך, למשל, חוזר לכנען המנהג של

³ ראו מזר, *כנען וישראל*, עמ' 48-83, ובמיוחד עמודים 74-79. ראו גם Galil (1997) ו-Na'aman (1994). על השליטה המצרית בכנען באמצעות המיתנים ראו Astour, 1981.

⁴ בשירת דבורה מוזכרת דלות האמצעים של בני ישראל נגד מלכי כנען (ראו שופטים ה 8).
⁵ ראו Aharoni, 1976, או פינקלשטיין וזילברמן (*יאשית ישראל*). על אופיים הכנעני של מייסדי ברית שבטי ישראל ראו Gnuse, *No Other Gods*, עמ' 23-61. ראו גם מתוך הרבה מאמרים בנושא) את Bloch-Smith, 2003.

⁶ Younket, 1997.

קבורה משנית, סמל המהפכה הכלקוליתית.⁷ בברית שבטי ישראל, למשל, נבנים היישובים החדשים על-פי דגם של מאהל קבוצתי האופייני למתייבשי דרום כנען.⁸ כל הסימנים מראים כי ההתחדשות הפוליטית בכנען מושפעת מערכי-יסוד של עולם המסתורין האדומי.

עלילת-היסוד של ברית שבטי ישראל, היחידה מסוגה הנודעת לנו, מושפעת ממעשי הגיבורים המשחררים בעלי ההשראה האדומית. שירת דבורה, למשל, מהללת את הניצחון הרשמי הראשון של בני ישראל על ברית מלכי כנען בקרב הר התבור. האופן שבו ניצחו בני ישראל נשען על העיקרון המניע את הגיבורים המשחררים: "אֶזְרַח בְּיַד שְׂרִיד לְאֲדִירִים עִם אֱלֹהֵי בְּבוּרִים".⁹

בעלילה הזאת מודגש הפער בין העוצמה הצבאית של מלכי כנען ("תִּשַׁע מְאוֹת רֶכֶב בְּרִזָּל וְאֶת כָּל הָעָם אֲשֶׁר אִתּוֹ"¹⁰) לבין דלות האמצעים של "מתנדבי ישראל".¹¹ על-פי שירת דבורה, נצחון ישראל נבע מגיאות פתאומית של נחל קישון שסחף את רכבי-הברזל של מלכי כנען.¹² אופן זה של ניצחון אינו פרט שולי בסיפור: גם ביציאת מצרים מתאר הסיפור את טביעת אויבי ישראל (צבא פרעה) ברכבם בגלל גיאות פתאומית של הים.

בשני מקרים אלה, המסמלים את היווצרות עם ישראל, דומה הניצחון לנצחונם של הגיבורים המשחררים.¹³ אבל יש כאן שינוי מהותי: בישראל השחרור אינו עוד מעשה של גיבור בודד, אלא פרי פעילותם של כל בעלי הברית המכריזים על עצמם כעל 'עם'. משמעות הדבר היא כי האל בעל השם הסודי, אל-הסתרים של נפחי אדום, הפך לאל הרשמי של ברית שבטי ישראל, כלומר לנחלת הכלל. מדובר כאן בשינוי מהותי ביותר, שמשמעותו היא הפיכת הקשר ההדדי הנבנה בהדרגה בין אל המערה לבין בעלי החניכה לקשר-יסוד עם כל בעלי ברית שבטי ישראל. במלים אחרות, ברית שבטי ישראל מתעלה בכך למעמד של "עם חניכה".

⁷ ראו פינקלשטיין וזילברמן, *ראשית ישראל*, פרק 4.

⁸ שם.

⁹ שופטים ה, 13.

¹⁰ שם ד, 13.

¹¹ שם ה, 8. החפירות הארכיאולוגיות אכן גילו כי הברזל היה נדיר ביותר בכפרים של תחילת ברית שבטי ישראל (ראו Aharoni, 1976), עד כדי כך שניתן לשאול אם בני ישראל החרימו את הברזל בתחילת דרכם.

¹² שופטים ה, 20-23.

¹³ כמו נצחון הרקלס על דיומֶדֶס ורכבי הברזל שלו.

על הייחודיות הזאת של ברית שבטי ישראל מספר ספר בראשית בפרק המתאר באופן סמלי את לידת ישראל, כלומר את "הפיכת יעקב לישראל". אירוע זה הוא תוצאה של מאבק לילי עם דמות מסתורית:

וַיֹּאמֶר לֹא יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר עוֹד שָׁמֶךָ כִּי אִם-יִשְׂרָאֵל כִּי-שָׁרִיתָ
עִם-אֱלֹהִים וְעִם-אֲנָשִׁים וְתוֹכַל.¹⁴

ההכרה ביעקב כאבי ישראל מעלה את בעלי הברית למעמד של "בני חניכה".

התחליף לחניכה

בעולמם של נפחי-הסתרים אי אפשר להתקרב אל אל המערה ללא הכנה. לכן עלילות הגיבורים המשחררים כוללות תמיד שלב הכנה ממושך. הרקלס מתחנך במערה בתבאי, פֶּרְסָאוּס גדל בסְרִפּוּס, שמשון גדל בין נפחי-סתרים אדומים והוא נזיר ~~ל~~ כבר ברחם אמו.

שלב הכנה כזה לא מתואר במקרה של יעקב. אבי ברית שבטי ישראל פוגש את הדמות הלילית באופן פתאומי כשאינו מוכן לכך, והדבר חושף יחס חדש ל~~ל~~. את הרושם שמדובר בהתייחסות חדשה ל~~ל~~ מחזקת התבוננות באופן הכשרתם של גיבורי ישראל. שאול לא קיבל שום הכנה "רוחנית" לפני שהחל לפעול כ"גיבור משחרר" של ברית שבטי ישראל.¹⁵ שמואל פשוט משח אותו למלך:

וַיִּקַּח שְׂמוּאֵל אֶת-פֶּךְ הַשֶּׁמֶן וַיִּצַק עַל-רֵאשׁוֹ וַיִּשְׁקָהוּ
וַיֹּאמֶר הֲלוֹא כִּי-מִשְׁחָךְ ~~ל~~ עַל-נַחְלָתוֹ לְנָגִיד.¹⁶

בשום מקום לא צוין כי שאול, איש שבט בנימין, חיפש פעם את קירבתה של אישיות אדומית או קנינית. המפגש עם שמואל מתרחש ללא כל כוונה מצידו של שאול; הוא רק חיפש את אתונות אביו שאבדו.

שמואל, בעצמו נזיר ~~ל~~, אינו מנחיל לשאול את ערכי המסתורין גם אחרי שמשח אותו לנגיד על שבטי ישראל. באופן מפתיע ביותר הוא מחליף את שלב החניכה הארוך בחוויה חד-פעמית האמורה להפוך את שאול לאיש ~~ל~~. וכך היא מתוארת:

¹⁴ בראשית לב 28.

¹⁵ "אֲשַׁלַח אֵלָיךְ אִישׁ מֵאֶרֶץ בְּנֵימִן וּמִשְׁחָתוֹ לְנָגִיד עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל וְהוֹשִׁיעַ אֶת עַמִּי מִיַּד פְּלִשְׁתִּים כִּי רָאִיתִי אֶת עַמִּי כִּי בָאָה צַעֲקָתוֹ אֵלָי" (שמואל א ט 16).

¹⁶ שמואל א י 1.